

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.02.003>
УДК 811.161.2:81'282.36

А.О. КОЛЕСНИКОВ, доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови і літератури
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
вул. Ріпина, 12, м. Ізмаїл, 68600
E-mail: akolesnykov2015@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

М.С. ДЕЛЮСТО, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови і літератури
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
вул. Ріпина, 12, м. Ізмаїл, 68600
E-mail: mdelyusto@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

ІННОВАЦІЙНИЙ ПАРАДИГМОЛОГІЧНИЙ ОПИС ЧАСТИНОМОВНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті представлено досвід інноваційного опису частиномовної системи сучасної української мови на засадах парадигмологічного підходу до морфологічних класів слів. Подано окремі фрагменти такої дескрипції, у яких розв'язано деякі дискусійні питання граматики української мови. Обґрунтовано, що саме морфологічна парадигма є тією узагальнюювальною мовною одиницею, класифікаційні характеристики якої на морфологічному рівні дають змогу об'єктивно описати частини мови.

Ключові слова: морфологічна парадигма, парадигмологія, морфологія, граматика, структура мови, граматична категорія, частини мови.

Традиційна дескрипція граматики української мови склалася на основі описів європейських мов, зокрема на ґрунті давньогрецької і латинської (Аристотель, Варрон, Донат та ін.) та старослов'янської мов (Л. Зизанія, М. Смотрицький та ін.), і координувана з описами інших сучасних слов'янських мов (О.О. Потебня, І. Бодуен де Куртене, В. Матезіус, Л.А. Булаховський та ін.) (Вихованець, 2007). Інтеграція та подекуди спрощення таких моделей

Цитування: Колесников А.О., Делюсто М.С. (2026). Інноваційний парадигмологічний опис частиномовної системи сучасної української мови. *Українська мова*, 2 (98), 3—25. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.02.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

дескрипції мали наслідком формування вчення про систему частин мови української мови, що складається з десяти частиномовних морфологічних класів: шести повнозначних частин мови (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник*), трьох службових частин (або часток) мови (*прийменник, сполучник, частка*) та частини мови (*вигук або інтер'єктив*), що не належить до зазначених типів морфологічних класів частиномовного характеру, оскільки вона не називає (як повнозначні частини мови), а лише виражає (власне *вигук*) та імітує (*звуконаслідування*) і не має службової (релятивної чи іншої граматичної) функції щодо повнозначних частин мови (як службові частини мови). Таке вчення про частини мови стало основою «шкільної» граматики, а також деяких «наукових» граматичних дескрипцій, які, різною мірою заперечуючи постулати «шкільної» граматики, подають інші інтерпретації частиномовних класів. Зокрема, у наукових граматах: 1) по-різному витлумачено морфологічний статус займенників, не виокремлено їх як частину мови, а розподілено займенникові слова між іменниками, прикметниками, числівниками та прислівниками; 2) неоднаково представлено наповнення лексико-граматичними різновидами дієслів, виділивши як перехідні між дієсловами та іншими морфологічними частиномовними класами так звані вербоїди (інфінітив (дієйменник), дієприкметник, дієприслівник, форми на *-но, -то* та ін.), прикметників та числівників (напр., порядкові слова зараховано не до числівників, а до прикметників; дієприкметники інтерпретовано як прикметники, а дієприслівники як прислівники); 3) виокремлено частини мови, не виділювані у традиційній класифікації (категорія стану чи станівник, модальні слова чи модальник та ін.). Щодо інтерпретації службових частин мови також не все однозначно. Зв'язку *бути* (*є*), а також зв'язкові слова *бувати, ставати, робитися, зробитися, здаватися, лишатися, являтися, вважатися* та інші, наприклад, кваліфіковано як морфологізований вияв дієслова чи окрему службову частину мови. Лексичне наповнення прислівника в деяких наукових граматах витлумачено ширше за традиційні, уналежнивши до них прийменниково-іменникові сполуки з обставинним значенням (аналітичні прислівники), наприклад як обставинні прислівники умови визнано прийменниково-відмінкові форми *за умови надання, за умови тиші, за наявності заперечення* тощо (Вихованець та ін., 2017, с. 528). Відомі й інші часткові (а подекуди й відносно кардинальні) моделі наукових граматик, що відрізняють їх від традиційної¹.

Нове наукове моделювання частиномовної системи української мови подано у працях українських лінгвістів, що представляють функційно-семантичний граматичний напрям (Вихованець, Городенська, 2004; Загнітко, 1996; Загнітко, 2011 та ін.). І.Р. Вихованець уперше чітко змодельовав опис частин мови з використанням функційно-концентричної системи координат, визначивши частиномовний центр (іменник і дієслово) і периферію

¹ Але саме традиційна модель стала основою моделі-матриці, що її використано для опису специфіки діалектної форми української мови.

повнозначних частин мови (прикметник і прислівник), схаактеризувавши прикметник як менш віддалену від іменникового і дієслівного центру частину мови, а прислівник — як абсолютно периферійний частиномовний компонент, а також залишивши поза межами частин мови службові слова, числівник та вигуки (Вихованець, 1988). Інтерпретація І.Р. Вихованцем службових частин мови та числівника як «лексичних морфем» є втіленням ідей Є. Куриловича, сформульованих ще в I пол. XX ст. (Kuryłowicz, 1936). Ця концепція І.Р. Вихованця, хоч деякі прогресивні її ідеї і були втілені й розпрацьовані в пізніших, більш деталізованих, дескрипціях граматики української мови (Вихованець, Городенська, 2004; Вихованець та ін., 2017), усе ж залишилася не до кінця реалізованою в докладних описах моделлю щодо багатьох її важливих і прогресивних теоретичних аспектів. У пізніших навчальних посібниках системно й детально не відбито концентричну модель дескрипції частиномовних класів, а як лексичні морфеми описано лише «службові слова-морфеми», але не числівники, схаактеризовані як «частиномовна морфологічна периферія» (Вихованець, Городенська, 2004).

Розвиток української граматичної науки вимагає перевіряння на широкому фактичному матеріалі сучасної української мови тих прогресивних ідей, що були почасти втілені в наявних наразі дескрипціях. Крім того, з'являються нові прогресивні думки як гіпотетичні відповіді на питання і проблеми, не розв'язані на попередньому етапі лінгвістичної науки. Ці нові ідеї також потребують реалізації та апробації в інноваційних граматичних описах.

На нашу думку, проблемним досі є бачення об'єкта морфологічної науки та структури граматики української мови (як науки) загалом, оскільки воно не відповідало одиницям структурних рівнів системи української мови. Основною одиницею морфологічного рівня була визнана морфема, але її визнавали об'єктом морфемології як окремої лінгвістичної дисципліни. Об'єктом же морфології як вчення про частини мови не без впливу Виноградівського «граматичного вчення про слово» визнано слово, іноді — якесь особливе «граматичне слово». Але поняття «граматичне слово» немає серед одиниць мовної структури, а «слово» як поняття частково синоніміє поняттю «лексема» є одиницею лексико-семантичного рівня мовної структури, тому воно не може бути водночас одиницею морфологічного рівня, протиставлюваного у класифікації мовних ярусів рівню лексико-семантичному. Така невідповідність стимулювала мовознавців переосмислити структурний устрій граматики, зокрема морфологічний рівень, розширивши його та ввівши до нього: 1) морфемологію (з основною одиницею морфологічного рівня — морфемою); 2) словотвір, що в класичній інтерпретації кваліфіковано як проміжний рівень мовної структури, оскільки її одиницею була визнана одиниця іншого рівня мовної структури — лексико-семантичного рівня — похідне слово (а насправді — словоформа похідного слова. — *Авт.*); 3) парадигмологію (чи морфологічну парадигмологію). Назва останньої часткової лінгвістичної науки з-поміж тих, які вивчають під-

рівні морфологічного рівня, мотивована тим, що словоформи — реально спостережувані текстові номінативні одиниці мовної структури, узагальнені на лексико-семантичному рівні як слова, лексеми, на морфологічному рівні кваліфіковано щодо свого морфного і морфемного складу (на морфемологічному підрівні), щодо своєї похідності (на словотвірному підрівні), а для класифікації лексичного складу мови на морфологічні класи (частини мови, лексико-граматичні розряди і словозмінні класи) їх витлумачено як морфологічні парадигми. Отже, морфологічна парадигма, а не слово чи навіть «граматичне слово», є істинним об'єктом тієї частини морфології, у межах якої розробляють учення про частини мови, установлюють морфологічні і деякі синтаксичні правила вживання лексики. Звідси й нова назва цієї науки — парадигмологія.

Вибір і послідовне намагання втримати в полі зору як істинний об'єкт дослідження морфологічну парадигму, опис морфології як науки, що складається з трьох частин (морфемології, словотвору і парадигмології), на момент нашої спроби дескрипції морфологічного рівня української мови вже було апробовано (Мойсієнко, 2013). Утім наше бачення специфіки і завдань опису морфологічної парадигматики лексики української мови відмінне від концепції авторів зазначеного підручника.

По-перше, об'єктом у нашій дескрипції є парадигма, насамперед морфологічна парадигма, а не «слова» та їхня «... словозміна в парадигматичному і синтагматичному аспектах» (Мойсієнко, 2013, с. 222); послідовно зосереджуємо увагу на ній, класифікуємо її та робимо висновки про інші поняття морфології на основі таких класифікацій.

По-друге, вважаємо, що морфологічна парадигма (а також і синтаксична) — це не просто система граматичних форм, а завжди білатеральний об'єкт, у якому система форм своєрідно співвідноситься і взаємодіє із системою значень, причому різноманітні диспропорції між системою форм і значень становлять окремий, якоюсь мірою самодостатній, об'єкт спостережень і узагальнень. Таке розуміння морфологічної парадигми вможливорює залучення її як класифікаційного чинника для всіх інших важливих понять парадигмології. Наприклад, у пропонованому граматичному описі втрачає традиційну аморфність таке поняття, як «лексико-граматичний розряд» (далі — ЛГР), що розуміємо як парадигматичну схему слів усередині частини мови, де система форм морфологічних парадигм підпорядкована системі значень, закладених у тому чи тому розрядові як відповідна схема морфологічної парадигми.

По-третє, послідовність опису частин мови в нашій дескрипції не є традиційною. Вона не починається з так званих іменних частин мови (іменника, прикметника, числівника, займенника), а потім переходить до дієслова, прислівника, завершуючись службовими словами та вигуками. Реалізуємо функційно-концентричну модель дескрипції морфологічних класів з описом їх від центру і до периферії. Така послідовність відбиття частин мови є інновацією, але, як і будь-яка інновація, вона не абсолютна, а спирається на ідеї, висловлювані та частково апробовані раніше. Зокрема, ідею

про статус службових частин мови як лексичних морфем, сформульовану Є. Куриловичем, уже частково відображено у працях сучасних українських граматистів (Вихованець, Городенська, 2004). Так само частково змодельовано опис частин мови від центру до периферії (Вихованець, 1988). Зазначимо, що, спираючись на цей досвід, ми спробували створити системний, докладний, максимально повний і деталізований опис парадигмології української мови як складника її морфології. Застосувавши відцентрову модель, спочатку описали семантико-граматично центральний іменник як частину мови, що позначає предметність² (Колесников, Делюсто, 2024), залучивши до дескрипції цієї частини мови й прийменник (як аналітичний засіб вираження значень ГК відмінка іменника) та числівник (як аналітичний компонент форманта ГК субстантивного числа). Потім як другу центральну частину мови, але з погляду комунікативно-синтаксичного³ описали дієслово (Колесников, Делюсто, 2025), зокрема його дієвідмінювані форми (а також форми минулого часу і наказового способу) та вербобіди (інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на *-но*, *-то*, станівник) — перехідний і неоднорідний гібридний морфологічний підклас між дієсловом та іншими частинами мови (іменником, прикметником, прислівником). Підготовлено до видання навчальний посібник, присвячений прикметникам і прислівникам як частинам мови, що позначають непроцесуальні ознаки. Прикметник позначає непроцесуальну ознаку предметности, а прислівник — непроцесуальну ознаку іншої ознаки. Обидві ці частини мови перебувають на морфологічній периферії повнозначних частин мови, причому прикметник посідає напівпериферійне місце, а прислівник — власне периферійне. Займенникові слова вважаємо важливим морфологічним класом української мови, який, утім, не має достатніх підстав бути кваліфікованим як частиномовний клас, тому опис займенникових слів подано разом із тими автосемантичними (незайменниковими) розрядами частин мови, з якими він співвідноситься семантично, морфологічно і синтаксично — з іменниками, прикметниками, прислівниками та числівниками.

Завершуватимуть парадигмологічну дескрипцію морфологічного рівня сучасної української мови описи: сполучників (вони є засобами оформлення синтаксичної парадигматики); часток, зокрема тих, що не були описані як засоби формотворення повнозначних частин мови, — заперечних і стверджувальних, питальних, модальних; вигуків та звуконаслідувань.

Отже, від попередніх інноваційних описів української мови, що містять учення про частини мови, кваліфікуючи його як парадигмологію, нашу дескрипцію відрізняє насамперед: 1) визначення парадигми як об'єкта цього розділу мовознавства; 2) цілеспрямований пошук різноманітних диспропорцій між системою форм і значень у структурі парадигм ГК, частин мови, ЛГР та їхніх підрозрядів; 3) класифікація таких диспропорцій із протиставленням

² Усі інші частини мови семантико-граматично залежні від іменника, оскільки позначають ознаки предметности та ознаки ознак предметности.

³ Саме дієслово є морфологічною умовою формування речень, висловлювань, комунікації загалом.

двох основних типів — морфологічної недостатності і морфологічної надлишковості; 4) погляд на ЛГР у межах частин мови як на парадигматичні схеми. На відміну від попередніх описів частиномовної системи української мови із застосуванням функційної концентрично-відцентрової моделі, його характеризує більша повнота і деталізація, послідовне застосування цієї моделі — не лише до повнозначних частин мови, а до всіх морфологічних класів і граматичних категорій. Такий дескриптивний прийом визначили як принцип градуальності і континуальності, що покликаний відбити в описовій моделі градуальність і континуальність самої мовної системи, зокрема її граматичної підсистеми. Визнаючи, що мовна система структурована частіше не подібно до розкресленої у клітинку сторінки учнівського зошита, а радше подібно до мольберта художника, де також є своя система і структура, спричинена закономірностями і потребами змішування різних фарб, але вона значно складніша, така, компоненти класифікації якої можна побачити лише крізь призму шкали градації. Відповідно до цього принципу у структурі кожної частини мови, кожного ЛГР, кожної ГК є явища центральні (системні, типові, більш частотні, регулярні тощо) та периферійні (асистемні чи менш системні, нетипові, нерегулярні, спорадичні тощо). Крім того, між цими протиставлюваними типами явищ є численні проміжні, які для їх об'єктивної класифікації доцільно проєктувати на градуальну шкалу. Те ж саме стосується і визначення меж між морфологічним, синтаксичним та лексичним рівнями мовної структури, їхніми одиницями й категоріями.

Але, не прагнучи інноваційності як самоцілі⁴, ставимо за мету передусім удосконалити, удокладнити граматичний опис на підставі нових достовірних знань, нового етапу розвитку української мови, наближення описової моделі української мови до її реального стану, зважаючи на сучасні тенденції її розвитку⁵. Тому звертаємо увагу й на деякі аспекти вже не нових мовознавчих теорій, які традиція досі враховувала, на нашу думку, недостатньо. Ці аспекти стосуються реалізації насамперед семіотичного підходу до мови та функційно-семантичних аспектів її дескрипції, а також логічних принципів лінгвістичної класифікації. По-перше, не поділяємо думку про принцип безвинятковості опису мовних явищ та категорій, частково навіяної структурним методом мовознавства. По-друге, вважаємо, що потрібно ширше використовувати нелінійні — ієрархічні класифікації. Це зумовлено логічною вимогою єдиного принципу класифікації. По-третє, послідовного втілення ще потребує семіотичний підхід до мовної системи, а саме врахування того, що мова послуговується знаками, у структурі яких є план значення і план форми, що своєрідно співвідносяться і взаємодіють. Складність такого співвідношення і взаємодії полягає в тому,

⁴ Для нас до певної міри стимулом для створення нового опису системи частин мови стало невдоволення моделлю-матрицею, за допомогою якої діалектологи, до яких належать й автори, змушені описувати діалектну форму української мови (Колесников, 2015), намагання її поліпшити, удосконалити.

⁵ Сюди входить і відмова від принципу подібності опису української мови до описів російської мови, пошук унікальних, властивих саме українській мові моделей.

що, з одного боку, для того, щоб мовний сегмент був визнаний знаком як складником мовної системи, він обов'язково повинен мати план форми і план значення (якщо у форми немає значення, то це звук або звукосполука — дознакові мовні одиниці, а не знаки, а якщо в системі немає форми, але є значення, то це також не знак, хоч граматики традиційно в багатьох таких випадках виділяють так звані «нульові морфеми» як мовні знаки), але, з іншого боку, фактам умовно асистемним (менш системним, своєрідним виняткам, що утворюють свої підсистеми) властиві й диспропорції між планом форми і значення мовного знака, коли в межах певного рівня мовної системи наявна форма, але немає значення (напр., форма іменника *вершки* — множина, а іменника *молоко* — однина, натомість значення ні однини, ні множини в цих форм немає, адже вони необчислювані), або наявне значення, але немає форми (напр., іменники *таксі, бюро, інтерв'ю* не мають морфологічної форми числа, натомість є семантика цієї категорії, виражена не на морфологічному, а на синтаксичному рівні, проте з такою ж обов'язковістю, з якою виражають значення числа морфологічні форми більшості обчислюваних субстантивів). Диспропорція форми і значення може іноді виявлятися і найбільш парадоксально, коли план значення і план форми суперечать одне одному, наприклад іменник *Чернівці* за формою — множина, а за значенням — однина.

Неодноразово висловлювали думку, що в навчальних посібниках з української мови недостатньою мірою втілені постулати теорії мовознавства про семіотичну сутність мови, про те, що мова є системою категорій відображення дійсності і водночас когнітивним процесом, реалізованим через комунікацію, про те, що саме через мову і в мові людина концептуалізує реальну дійсність. Мова є формою соціальної координації та перевіряння індивідуального чуттєвого досвіду людини. Отже, дуже важливими, але недостатньо висвітлюваними в навчальних виданнях питаннями є семантичні аспекти вияву граматики, пов'язані з реалізацією і взаємодією в мовних знаках двох складників мовного значення — денотативного (тут мова безпосередньо виявляє себе як система категорій відображення дійсності) і концептуального, пов'язаного з уявленнями носіїв певної мови про позамовну дійсність. Ці два складники значення своєрідно взаємодіють у кожній категорії, у кожній граемі, у кожній граматичній формі.

Створюючи презентований у цій статті інноваційний опис системи частин мови, намагалися максимально заповнити окреслені лакуни традиційних морфологічних дескрипцій.

Теоретичні аспекти парадигмології викладені в окремому навчальному посібнику (Колесников, 2020), а також в інших, зазначених вище, що мають практичний характер. Далі сконцентруємося на конкретніших питаннях, основних досягненнях, на деяких проблемних аспектах, що їх, на нашу думку, удалося розв'язати. Окреслимо також перспективи подальшої праці в напрямку інноваційного моделювання граматики української мови.

У дотеперішніх описах частин мови в українській лінгвістиці нечітким є поняття «ЛГР». Воно не має несуперечливого загальноприйнятого ви-

значення, його використовують лише щодо окремих повнозначних частин мови (частіше — тільки щодо іменника і прикметника), але чіткої класифікації ЛГР немає навіть у межах цих частиномовних класів. У пропонованій парадигмологічній дескрипції поняття «ЛГР» визначаємо як внутрішньочастиномовну парадигматичну схему, виділювану за двома обов'язковими критеріями: семантичним і морфологічним. Морфологічним (найголовнішим) є зазначений парадигматичний критерій. ЛГР завжди мають особливості структури морфологічних парадигм (словозмінних, формотвірних, словотвірних), що зумовлені не суто формально-граматичною парадигматичною специфікою, а насамперед семантичними особливостями структури парадигм, тобто семантичним критерієм. Але семантичний критерій не є головним, оскільки він, часто стаючи причиною формування певного ЛГР, діє вже не обов'язково. Причиною формування протиставлюваних ЛГР істот і неістот іменників, наприклад, стала потреба розрізнити живе і неживе. Назви живої предметности, що можуть виконувати функцію і активного суб'єкта, і об'єкта (на відміну від неживої предметности, яка може бути лише об'єктом), за сформованого вільного порядку слів у реченні потребували свого часу відмінної від суб'єктної форми Н. в. морфологічної форми для позначення прямого об'єкта, і вони з розвитком мови отримали її як форму, що омонімія формі Р. в. (*бачу учня, бачу учнів* — істота і *бачу стіл, бачу столи* — неістота). Ця граматична властивість поширилася також на деякі назви неживої предметности (пор.: *бачу ферзя, мерця; бачу ферзів, мерців*), тому основною для розрізнення ЛГР істот і неістот стала омонімічність Зн. в. з Р. в. або Н. в. Факультативним критерієм для виділення ЛГР є словотвірний — часто ЛГР словотвірно марковані, пор.: збірність (*козацтво, звірота, професура*), одиничність (*квасолина, капустина, зернина*), абстрактність (*хитрість, гуманізм, геройство*) та ін.

Зазначений підхід до поняття «ЛГР» разом із застосуванням до класифікації системи ЛГР принципу однієї підстави поділу на одному рівні членування дає змогу вибудувати чітку і несуперечливу систему, поширювану на всі повнозначні частини мови.

У межах іменникового морфологічного класу за парадигматикою числа протиставляємо ЛГР обчислюваних (злічуваних, рахованих, конкретних) іменників, референти яких можна порахувати, і необчислюваних (незлічуваних, нерахованих), референти яких не можна порахувати. Перші мають парадигматично організовану систему значень числа (для якої мова зазвичай знаходить і відповідну систему форм — морфологічних або інших), а другі не мають такої системи значень (а як наслідок — і форм). У межах обчислюваних іменників на другому етапі членування за парадигматикою граматичної категорії числа протиставляються, з одного боку, власні назви, що називають предметність індивідуально, значеннєве наповнення яких співвідносне з конкретним предметним денотатом, тобто із граматичним значенням однини, та загальні назви, що називають предметність як таку (представляє певний клас предметів), значеннєве наповнення яких співвідносне з концептом, що може бути граматично репрезентований як

в однині, так і в множині. У межах необчислюваних іменників на другому етапі членування за семантичними рисами, пов'язаними зі специфікою вияву категорії числа, та словотвірними ознаками протиставляються ЛГР абстрактних, збірних та речовинних іменників. На третьому етапі поділу за специфікою вияву категорій роду та відмінка в межах обчислюваних іменників протиставляються ЛГР назв істот (у них рід позначає стать (та недорослість — середн. р.), а Зн. в. = Р. в. за формою) і неістот (у них форма роду асемантична, а Зн. в. = Н. в.). На цьому ж рівні поділу констатуємо, що від ЛГР необчислюваних речовинних іменників утворюють одиничні (сингулятивні) субстантиви на зразок *капустина*, *цибулина*, *зернина*, які є словотвірним різновидом (підрозрядом) ЛГР обчислюваних іменників. Назви неістот на четвертому рівні членування за специфікою словотвірного вияву категорії роду поділяють на назви тварин і назви осіб (Колесников, Делюсто, 2024, с. 16—46).

У межах дієслова система ЛГР складніша порівняно з іменниковою. Це зумовлене взаємодією категорій лексико-граматичного та формотвірного, а також словозмінного характеру.

Парадигматичними схемами (тобто ЛГР) дієслова щодо категорії виду є ЛГР граничних та неграничних дієслів, протиставлюваних у межах категорії лімітативності. Неповнотою парадигми виду характеризовані неграничні дієслова, які є одновидовими дієсловами недоконаного виду. Окремим різновидом ЛГР дієслів щодо категорії виду є способи дієслівної дії (СДД), що репрезентують морфологічно (формально і семантично) марковані різновиди одновидових дієслів. Дієслова, марковані в межах граєм СДД, не утворюючи корелятивних форм протилежного виду, самі іноді є членами парадигми виду, але не в її формотвірному, а в словотвірному вияві. До СДД, у яких неграничність морфологічно маркована і яким властива неповнота формотвірної парадигми виду дієслів із наявністю форм і значень лише недоконаного виду, належать: 1) ускладнено-інтенсивний (*витанцьовувати*, *висвистувати*); 2) процесно-тривалий (*розгулювати*, *попивати*); 3) процесно-пом'якшувальний (*насвистувати*, *накрапати*); 4) процесно-супровідний (деякі дієслова: *підсміюватися*, *підморгувати*, *пританцьовувати*); 5) переривчасто-пом'якшувальний (*покрикувати*, *постукувати*); 6) багатократно-дистрибутивний (*перегукуватися*, *перестрілюватися*). Крім того, до таких СДД уналежнюємо й постфіксально марковані: 7) безособові дієслова (*хотітися*, *сидітися*); 8) дієслова з неповною особовою парадигмою (*виднітися*, *колоситися*); 9) активно-безоб'єктні (*кішка дряпається*); 10) якісно-характеризаційні (*віск плавиться*); 11) загально-зворотні (*хвилюватися*, *метушитися*). Парадигматичну групу одновидових дієслів доконаного виду з різною мірою обов'язковості вияву цієї ознаки формують такі СДД: 1) початковий (починальний) (деякі дієслова на зразок *закричати*, *побігти*); 2) початково-результативний (*побачити*, *зрозуміти*); 3) нетривало-обмежувальний (делімітативний) (деякі дієслова на зразок *поговорити*, *здрігнути*); 4) тривало-обмежувальний (пердуративний) (деякі дієслова на зразок *проблукати*, *переночувати*); 5) фінітивний

(*відзеленіти, відпрацювати, перебоятися*); 6) однократний (одноразовий) (більшість дієслів на зразок *прозвучати, збігати, помолитися, привітати*); 7) миттєвої дії (*стрибнути, штовхнути*); 8) кумулятивний (*напрасувати, наліпити*); 9) дистрибутивний [деякі однопрефіксні дієслова (*перестріляти, познімати*) і всі двопрефіксні (*повиносити, повирубати*)]; 10) кумулятивно-дистрибутивний (*понапикати, понашивати*); 11) фінально-негативний (пейоративний) (*добігатися, догратися*); 12) досягальний (сатуративний) (*наговоритися, награтися*); 13) багаторазово-результативний (*вибігати, виходити, виїздити*); 14) починально-інтенсивний (*розкричатися, розхворітися*); 15) обмежувально-інтенсивний (*попоходити, попопити*); 16) однократно-інтенсивний (*рубонутти, скрикнути, здригнутися*).

ЛГР щодо парадигматики категорії стану є перехідні та неперехідні дієслова. Останні не мають парадигматичного протиставлення граєм активного та пасивного стану. Зворотність, будучи граємою категорії стану, формує щодо протиставлення граєм активного і пасивного стану окремий ЛГР дієслів, адже зворотність становить формально виражену неперехідність, тобто зворотні дієслова є морфологічно маркованим підрозрядом ЛГР неперехідних. Безособові дієслова також формують окремий ЛГР дієслів, виділюваний щодо парадигматики категорії стану, хоч граматичне значення безособовості формується в межах іншої категорії дієслова — міжрівневої категорії особи. Безособові дієслова разом із неперехідними, зокрема й зворотними, протиставляються перехідним як такі, що не творять протиставлення актив — пасив (не творять вони й протиставлення актив — зворотність). Причина неповноти парадигматики категорії стану цих двох ЛГР дієслів полягає в тому, що неперехідні дієслова позначають процесуальну ознаку, яка не може переходити на прямий об'єкт, а безособові — процесуальну ознаку, яка не має суб'єкта. Тобто в актантній схемі дієслів цих ЛГР немає складників, що їх можна трансформувати в межах міжрівневої морфолого-синтактико-словотвірної категорії стану, що виражає суб'єктно-об'єктну деталізацію дії.

У межах прикметника протиставляються два ЛГР: якісні (вони мають парадигматику формотвірної морфолого-синтаксичної категорії ступенів порівняння) та відносні (вони не мають такої парадигматики). На другому рівні членування відносні прикметники за словотвірними ознаками поділяють на власне відносні, присвійні (утворені від назв істот) та порядкові (утворені від числівників).

Важливим аспектом під час аналізу частиномовних класів є також послідовність висвітлення їхніх граматичних категорій. На нашу думку, вона, як і послідовність представлення самих частин мови, має відбивати концентричну центрально-периферійну функційну будову всієї морфологічної системи.

Для іменника всі граматичні категорії є номінативними (відбивають референтні риси відображуваної іменниками предметності), але вони як номінативні по-різному охоплюють іменникову лексику. Відмінок як категорія, що відображає якісно-функційний вияв предметності, номінативний

для всіх іменників. Число передає кількісні ознаки референтів лише в межах ЛГР обчислюваних іменників. Рід позначає статтю та недорослість тільки для іменників, що належать до ЛГР істот. Опис цих категорій, утім, зазвичай починають із категорії роду як категорії класифікаційної (словотвірнокласифікаційної. — *Авт.*), потім переходять до числа, як категорії словозмінної (для одних іменників) і класифікаційної (для інших), і завершують відмінком як суто словозмінною категорією (з аналітичним складником — прийменниками). Той факт, що, незважаючи на охоплення іменникової лексики цими категоріями в їхніх зазначених семантичних та формальних виявах, усі вони мають в іменниках української мови (окрім незмінюваних субстантивів) формальні морфологічні показники, уповажнює на визнання доцільності аналізу іменникових категорій від несловозмінних до словозмінних (спочатку — рід, потім — число, потім — відмінок).

Дієслова порівняно з іменником мають більшу кількість ГК, складніший зв'язок із референтною сферою, складнішу (переважно міжрівневу) формальну будову, складніші семантичні та формальні взаємозв'язки і взаємодію з іншими категоріями (як дієслівними, так і іменниковими та загальнономовними). Уважаємо, що визначальною ГК дієслова є категорія часу, тому не випадково, що в українській термінологійній традиції натрапляємо на терміни, які відбивають усвідомлення лінгвістами її центральності для дієслова [*часівник* (Є. Тимченко, М. Грунський), *часослово* (О. Партицький)], а в граматиці польської мови цей термін закріпився офіційно як основний (*czasownik*). Категорія часу є номінативною категорією українського дієслова, яка спрямована на відображення позамовного фізичного часу. Але час, хоч і є фізичною категорією, виявляється складнішим порівняно з іменниковими категоріями, оскільки кількість, стаття, речовинність, сама предметність та більшість інших ознак предметності, відображених відповідними категоріями іменника, пізнавані безпосередньо органами чуття людини або ж опосередковано, але через органи чуття, проте час людина не може побачити, сприйняти нюхом, слухом чи дотиком. Час є результатом усвідомленого пізнання людиною навколишнього світу крізь призму досвіду свого буття у просторово-часовому континуумі. Закономірно, що в мові фізичний час відбито фрагментарно — з опорою на ролі мовця, співрозмовника та момент мовлення як центр осі координат. Категорію часу ми кваліфікуємо широко, охоплюючи не лише власне час як категорію словозмінно-формотвірну (*пишу, писав, писатиму, буду писати*), а й вид як категорію формотвірнокласифікаційно-словотвірну (*пишу — напишу, перепишу, запишу, відпишу* тощо) та СДД як лексико-граматичну і словотвірну категорію (*виписую (старанно), пишу (час від часу), переписуюся, пишеться (мені легко пишеться), понаписав, понаписував, дописався, попописав*).

Після категорії часу аналізуємо ГК особи дієслова, оскільки остання з першою поєднується в дієслівній словозмінній підпарадигмі майбутнього і теперішнього (теперішньо-майбутнього) часу. Друге порядкове місце категорії особи зумовлене також її статусом власне дієслівної категорії. Уважаємо, що категорія часу є суто дієслівною категорією, а категорія осо-

би — власне дієслівною категорією міжрівневого типу. Вона використовує як аналітичні компоненти займенникові особові іменники (І особи — *я, ми*; II особи — *ти, ви*; III особи — *він, вона, воно, вони*) та автосемантичні субстантиви (вони є компонентом аналітичних форм III особи), напр.: *я пишу, я писав, ми пишемо, ми писали; ти пишеш, ти писав, ви пишете, ви писали; він / учень пише, він / учень писав, вона / учениця пише, вона / учениця писала, воно / дитя пише, воно / дитя писало, вони / діти пишуть, вони / діти писали*. Категорія особи дієслова має фузійний вияв і в словозмінних формах наказового способу, поєднуючись із підпарадигмою категорії числа дієслова. Із категорією числа дієслова поєднується категорія особи й у зазначених словозмінних підпарадигмах майбутнього і теперішнього (теперішньо-майбутнього) часу. У підпарадигмі ж минулого часу категорія часу поєднується з категорією числа і категорією роду (він диференціює форми минулого часу в підпарадигмі однини). Така взаємодія категорій у межах словозмінних (у минулому часі — з елементами формотворення) парадигмах зумовила доцільність поєданого вивчення категорії особи (категорії власне дієслівної) і категорій невластне дієслівних — числа і роду. Ці граматичні значення у формах дієслівної парадигми накладаються на часові значення.

Після категорій особи, числа і роду дієслова подаємо міжрівневу категорію стану, що використовує морфологічні засоби словотвірного характеру, а також синтаксичні форми, і визначаємо як номінативну дієслівну категорію на позначення суб'єктно-об'єктної деталізації дії. Вона взаємодіє з категорією особи, оскільки безособові дієслова формують окремий ЛГР безособових дієслів та окрему граему в межах категорії стану дієслова (безособовий стан).

Останньою з-поміж ГК дієслова висвітлюємо дієслівну категорію способу, яка є частковим виявом загальномовної категорії модальності і в межах якої відбувається взаємодія з категорією часу. З одного боку, категорія часу має семантичне навантаження лише в реальній модальності, ірреальна ж модальність — позачасова; з іншого боку, майбутній час є виявом ірреальної модальності, оскільки маркує події, яких немає і яких не було, але які, на думку мовця, з певною мірою ймовірності можуть відбутися.

У нашій дескрипції також наявні нові інтерпретації морфологічних показників граматичних значень, структури категорій, системи їхніх граем, окремих граматичних значень та форм. Наприклад, висловлюємо припущення про доцільність витлумачення словозмінних форм майбутнього часу як таких, де відбувся перерозклад на користь флексії не лише між коренем колишнього дієслова і його флексією, а й між формантом інфінітива *-ти*. Ці форми структурно подібні до аналітичних форм майбутнього часу, утворених за допомогою зв'язки *бути* в особово-числових формах теперішньо-майбутнього часу, доданої до основного дієслова у формі інфінітива (*буду писати, будемо (будем) писати, будеш писати, будете писати, буде писати, будуть писати*). Синтетичні й аналітичні форми є повністю рівнозначними щодо вираження часової семантики. Синтетичні форми, також утворені (історично) від форми інфінітива (але разом із суфіксом, а

не від основи інфінітива) за допомогою приєднання до нього (проте вже в постпозиції) особово-числових форм допоміжного дієслова *мати* (*имати*), коренева частина якого (у зв'язку з накладанням кінцевого голосного інфінітива на початковий дієслова *имати*) у сучасній українській мові трансформувалася у звук [м] (*писатиму*, *писатимеш* тощо). Якщо аналізувати ці форми в аспекті їх сучасної синхронної інтерпретації, то їхній суто словозмінний статус є сумнівним, оскільки в одних джерелах виділено в цих формах формотворчий суфікс *-м-* і особові закінчення теперішнього часу, успадковані від допоміжного дієслова (Грищенко та ін., 2002, с. 381), а в інших констатовано, що внаслідок злиття форм з'явився аломорф особових закінчень із нарощеною морфемою *-м-* на особове закінчення теперішнього часу (*-му*, *-меш*, *-ме*, *-мемо*, *-мете*, *-муть*) (Вихованець, Городенська, 2004, с. 254). За таких інтерпретацій, ці форми є винятком із важливого граматичного правила української мови: суфікс інфінітива *-ти* не входить до його структурної основи, адже не залишається у структурі похідних від нього форм і слів. Тоді ця форма є в сучасній українській мові єдиною, яка використовує для творення форм не основу інфінітива, а весь інфінітив, і це, з погляду синхронії, навряд відповідає дійсності. Уважаємо, що формант цієї форми генетично трикомпонентний. Він складається з форманта інфінітива *писа-ти*, формалізованого як службова постфлексійна морфема елемента колишнього кореня *-м-* допоміжного дієслова *мати*, флексії з особово-числовим значенням (*-у*, *-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-уть*). Із синхронного ж погляду, якщо припустити, що відбувся перерозклад із поглинанням суфіксального компонента *-м-* новим формантом — флексією (*-му*, *-меш*, *-ме*, *-мемо*, *-мете*, *-муть*), то проблемним є питання щодо синхронного статусу колись формотворчого форманта *-ти*. На нашу думку, логічними будуть дві інтерпретації форманта цих форм. Якщо говорити про перерозклад, то треба або зараховувати до флексії і компонент форманта колишнього інфінітива *-ти* (тоді закінчення аналізованих форм будуть такі: *-тиму*, *-тимеш*, *-тиме*, *-тимемо*, *-тимете*, *-тимуть*), або визнати цей компонент формотворчим компонентом форманта *-тим-*, який маркує належність цих форм до підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду, сполучаючись з особово-числовими флексіями (*-у*, *-еш*, *-е*, *-емо*, *-ете*, *-уть*).

Так само, як і проаналізовані дієслівні форми, формант яких зберігає певною мірою історичну членованість, неоднорідність форманта мають і форми ступенів порівняння якісно-означальних прислівників на зразок *легше*, *цікавіше*. Зазвичай у них, як і у твірних для цих прислівників якісних прикметниках *легший*, *цікавіший*, виділяють суфікси *-ш-*, *-іш-*. Загалом це логічно, оскільки категорія ступенів порівняння транспонується з якісних прикметників у похідні від них прислівники. Така транспозиція стосується як значень, так і форм категорії, морфонологічні явища, що відбуваються в основі за приєднання морфемного компонента *-ш-*, однакові у прикметникових і прислівникових основах. Але наявні й інші факти, які впливають на транспоновані форми ступенів порівняння, адже в процесі

транспозиції значень, форм та категорій зазвичай відбуваються трансформації транспонованих одиниць і категорій, тому переносити класифікації з твірних форм у похідні можна, але з увагою до можливих формальних і семантичних змін транспонованої категорії. Наприклад, за поширеності аналітичних розмовно-просторічних і діалектних форм прикметників із компонентом *самий* (*самий цікавий, найцікавіший, найкрасивіший*), прислівникових форм такої морфологічної будови немає.

З одного боку, *-ш-* та *-іш-* як компоненти формантів прислівників *-ше* та *-іше* зберігають упізнаваність, а іноді й автономність — у деяких прислівників вищого (а також іноді найвищого) ступеня порівняння кінцевий голосний [e] складених суфіксів *-іш-е*, рідше — *-ш-е*, може зникати: *ми́лш, бі́лш (найбі́лш), скорі́ш, менш (найменш), бо́лш, хутчі́ш, рані́ш, ясні́ш, ніжні́ш* та ін. Саме такі граматичні форми вищого ступеня порівняння прислівників *багато (бі́лш)* і *мало (менш)* переходять у формотворчі частки, що утворюють аналітичні форми вищого ступеня порівняння прикметників (*бі́лш цікавий, менш цікавий*) та прислівників (*бі́лш цікаво, менш цікаво*), які є базою для творення аналітичних форм найвищого ступеня порівняння прикметників (*найбі́лш цікавий, найменш цікавий*) і прислівників (*найбі́лш цікаво, найменш цікаво*), а також елатива цих частин мови (*якнайбі́лш цікавий, щонайменш цікавий; якнайбі́лш цікаво, щонайменш цікаво*). З іншого ж боку, типовими формами вищого ступеня порівняння прислівників є саме прислівники на *-ше, -іше*. Але ці форманти, окрім упізнаваних зазначених компонентів, мають ще компонент *-е*, морфологічний (морфемний) статус якого синхронно невизначений. Зважаючи на незмінюваність прислівникових форм, вважаємо за доцільне синхронно вичленовувати форманти (суфіксальні морфеми) вищого ступеня порівняння прислівника *-ше, -іше*, у складі яких зберігаються як елементи неморфемного характеру компоненти, омонімічні відповідним суфіксам прикметників зі значенням вищого ступеня порівняння.

У нашому дослідженні наявні й деякі спостереження, які спростовують думку про непередставленість в українській мові інфіксів. Виділення суфікса *-овува-*, що є засобом творення форм недоконаного виду від дієслів доконаного виду із суфіксом *-ува-*, а також від деяких двовидових дієслів (*підмалювати — підмалювувати, конфіскувати — конфісковувати, мобілізувати — мобілізовувати, дезорганізувати — дезорганізовувати*), наприклад, зумовлене постулатом про відсутність в українській мові інфіксів. Насправді формантом у наведених дієсловах є сегмент *-ов-*, що має інфіксальну сутність. Кінцевий сегмент форманта (*-ува-*) в основах теперішнього часу реалізований як суфікс *-уй-* (*-юй-*) (*підмалю-ов-ую, мобіліз-ов-ую*), але інфікс *-ов-* залишається незмінним. Те саме відбувається і з традиційно виділюваними суфіксами суб'єктивної емоційної оцінки якості (*-есеньк-, -ісінк-, -юсінк-*) у зменшувально-пестливих формах прикметників, у морфемній структурі яких, на нашу думку, потрібно виділяти суфіксальний компонент твірних основ *-еньк-* (*маленький*), який варіоморфно трансформується в *-інк-*, і до цих морфемних компонентів у препозиції додаються інфіксальні

морфні компоненти *-ес-* (до *-еньк-*) і *-іс-*, *-юс-* (до *-іньк-*) (*мал-ес-енький, мал-іс-інький, мал-юс-інький*).

У своїй парадигмологічній дескрипції пропонуємо також нові класифікації ГК. Найбільше інновацій, зокрема таких, що розв'язують труднощі попередніх дескрипцій, на нашу думку, маємо в описі категорії стану дієслова і ступенів порівняння прикметників.

Хоч ми і не ставили за найголовнішу мету вивчити категорію стану дієслова, проте нам удалося змоделювати безвиняткову структуру цієї категорії, що охоплює всі дієслова (перехідні, неперехідні та зворотні). Структура парадигми категорії стану в сучасній українській мові така. Активний стан складається з двох підграмем. Першу з них (АС1.) становить активний стан перехідних дієслів, які позначають дію суб'єкта чи процесуальну ознаку, носієм якої є суб'єкт, що втілюється в підметі, а об'єкт реалізується у прямому додатку (АС1.1.) або ж його немає (АС1.2.) (*Студент пише конспект; Студент пише; Лампа освітлює кімнату; Лампа освітлює гарно*). Другу підграмему активного стану (АС2.) становить активний стан неперехідних дієслів, що позначають процесуальну ознаку, носієм якої є суб'єкт-підмет (*Бабуся сидить; Дерево лежить; Дівчина сумує; Сад квітне*).

Першому активному протиставляється пасивний стан (ПС), що здійснює дзеркальну трансформацію його діатези. Дієслівні форми при цьому позначають процесуальну ознаку денотативного об'єкта, який мовець із комунікативною метою підвищити його комунікативний ранг, звернути на нього увагу співрозмовника ставить у позицію підмета, а денотативний об'єкт при цьому потрапляє в позицію додатка (ПС1.) або його не називає мовець (ПС2.) (*Конспект написаний студентом; Конспект написаний; Кімната освітлюється лампою; Кімната освітлена лампою; Кімната освітлюється (освітлена) гарно*).

Першому активному протиставляється й перший зворотний стан (перший рефлексив), маркований постфіксом *-ся (-сь)*. Дієслова першого зворотного стану (ЗС1.) утворюються від перехідних дієслів, тобто є трансформами першого активного стану. На другому рівні членування в межах зворотного стану виділяємо низку часткових грамем. Це такі грами: власне-зворотний стан (рефлексив) (ЗС1.1.) (*Дитина одягається; Тато голиться; Я вмиваюся*); побічно-зворотне значення власне-зворотного стану (ЗС1.1.1.) (*Дівчина тримається за перила; Дідусь ударився об двері*); взаємно-зворотний стан (реципрок) (ЗС1.2.) (*Павло з Дмитром сваряться; Хлопці сваряться*); непрямо-зворотний стан (ЗС1.3.) (*Господар будується; Білка запасується горіхами та насінням*); загально-зворотний стан (ЗС1.4.) (*Студент хвилюється; Вихователь сердиться*); потенційно-активно-безоб'єктний стан (ЗС1.5.) (*Собака кусається; Корова б'ється*); якісно-характеризаційний стан (ЗС1.6.) (*Скло б'ється; Папір рветься*).

Другому активному протиставляємо другий зворотний стан (другий рефлексив). Він, як і перший, також маркований постфіксом *-ся (-сь)*, але дієслова другого зворотного стану (ЗС2.) утворюються від неперехідних дієслів, тобто є трансформами другого активного стану. Вони не отримують

чіткої семантичної класифікації зворотності на другому рівні членування. Характер зворотного значення таких дієслів залежить від семантичного різновиду неперехідних дієслів, від яких вони утворені, та від інших компонентів словотворчого форманта. Утворення від дієслів на позначення процесуальної ознаки, яка посилюється (*біліти, червоніти*), послаблюють вияв такої ознаки (*білітися = ледь-ледь біліти десь далеко*) (ЗС2.1.). Префіксально-постфіксальні похідні від дієслів руху на зразок *сходиться, розходиться, збігаться, розбігаться* реалізують взаємно-зворотне значення постфікса *-ся* (ЗС2.2.). Із цим же значенням співвідноситься значення дієслів багатократно-дистрибутивного СДД, утворених префіксально-суфіксально-постфіксальним поліафіксом (*перегукуватися, перешіптуватися, перестрілюватися*). Дієслова досягального (*наїстися, наговоритися, наспіватися*), фінально-негативного (*догратися, договоритися, доспіватися*) СДД, а також починально-інтенсивного (*розкричатися, розбігаться, розговоритися*) і ті, що мають послаблено-інтенсивне значення (*прогулятися, пробігтися*) виражають процесуальну ознаку суб'єкта, що не переходить на об'єкт, а має для самого суб'єкта відповідне значення. Ці дієслова, як і дієслова багатократно-дистрибутивного СДД, вирізняються і тим, що вони можуть творитися і від перехідних дієслів та виражати ширший спектр значень, зумовлений також лексичним значенням твірної основи, пор.: *наговоритися, договоритися, виговоритися* 'сказати все, що хотів', *проговоритися* 'сказати щось зайве, що не треба було казати', *заговоритися* 'довго говорити, захоплюючись розмовою'; 'говорити зайве'; 'говорити збиваючись, безладно'; *прокашлятися, відкашлятися* 'кашляючи, очищати горло від чогонебудь зайвого'; 'злегка покашлюючи, прочищати горло перед говорінням, співом і т. ін.'; 'закінчити кашляти', *закашлятися* 'починати сильно і довго кашляти, заходитися кашлем' тощо. Взаємно-зворотне значення дієслів багатократно-дистрибутивного СДД (ЗС3.1.) та загально-зворотне значення інших названих тут дієслів (ЗС3.2.), утворених префіксально-постфіксальним способом, на нашу думку, потрібно зарахувати до різновидів третього зворотного стану (ЗС3.)

Зворотне значення дієслів, утворених суфіксально-постфіксальним способом від іменників, семантично співвідносне з непрямо-зворотним значенням зворотних дієслів (*телитися, котитися*) та їхнім взаємно-зворотним значенням (*гуртуватися, роїтися*), кваліфікуємо як значення четвертого зворотного стану (ЗС4.).

Зворотне значення синхронно непохідних дієслів (*сміятися, гордитися, боятися, пишатися, дивитися, лінуватися, сподіватися*), семантично співвідносне зі значенням загально-зворотного стану, витлумачуємо як значення п'ятого зворотного стану (ЗС5.), а самі такі дієслова, як і дієслова на зразок *котитися, ягнитися*, варто називати *reflexiva tantum*.

Безособовий чи нульовий (безсуб'єктно-безоб'єктний) стан (БС) диференціюємо на різновиди залежно від похідності дієслівної основи і характеру дієслівних основ, до яких приєднується постфікс *-ся* з безособовим значенням, та маркованості форми дієслова суфіксами *-но, -то*. Відпо-

відно, виділяємо безособовий стан непохідний, морфологічно немаркований (*світає, вечоріє*) (БС1.), і безособовий стан морфологічно маркований (БС2.). Останній поділяємо на безособовий стан похідний від основ неперехідних дієслів (*гуляється, сидиться, живеться, йдеться*) (БС2.1.), безособовий стан похідний від основ перехідних дієслів (*пишеться, п'ється, читається*) (БС2.2.), безособовий стан похідний від основ неперехідних безособових дієслів (*вечоріти — вечорітися, смеркати — смеркатися*) (БС2.3.) та безособовий стан, маркований суфіксами *-но, -то* (*зроблено, відкрито*) (БС2.4.). Підграмема БС2.2. не зовсім відповідає термінові *безсуб'єктно-безоб'єктний стан*, оскільки речення з деякими такими дієслівними формами [*І згадується Улянці дідова казка* (Олесь Донченко)] є трансформами базової станової діатези (*Улянка згадує дідову казку*), де присутній реальний суб'єкт (*Улянка*) і реальний об'єкт дії (*казку*). Унаслідок трансформації в підграмему БС2.2. об'єкт дії стає підметом, носієм процесуальної ознаки (*казка згадується*), а денотативний суб'єкт, набуваючи морфологічної форми давального відмінка (давального суб'єкта) та синтаксичної — непрямого додатка, концептуалізується як суб'єкт-носій стану (*згадується Улянці*). Така трансформація дуже схожа на ту, що відбувається під час реалізації пасивного стану (*Дідова казка згадується Улянкою; Дідова казка згадана Улянкою*), тому, імовірно, окремі дієслова зі значенням БС2.2. дехто з мовознавців витлумачує як окремий різновид зворотних дієслів — зворотно-пасивні дієслова, що виражають дію, приписувану пасивному суб'єктові (а точніше, стан, приписуваний безособовому носієві стану. — *Авт.*) (Плющ та ін., 2009, с. 279).

Центром такої парадигматичної системи категорії стану дієслова, на нашу думку, є грамеми активного стану (АС1., АС1.1., АС1.2., АС2.), пасивного стану (ПС1., ПС2.), підграмеми першого зворотного стану (ЗС1.) та всі реалізації безособового стану (БС). Протиставлення активного і пасивного стану є центральним насамперед із погляду синтаксичного і трансформаційного вияву категорії стану (у пасивному стані реалізується радикальна перестановка синтаксичних позицій актантів активного стану), з погляду ж функційного навантаження форм і значень категорії стану дієслів української мови центральним є протиставлення першого активного і першого зворотного стану. З-поміж підграмем першого зворотного стану периферійними вважаємо потенційно-активно-безоб'єктний стан (ЗС1.5.) і якісно-характеризаційний стан (ЗС1.6.).

Наша інноваційна класифікація категорії ступенів порівняння якісних прикметників, яка має двокомпонентні семантичну (кількість якісної ознаки, порівняльний контекст) та формальну (специфічні морфологічні (синтетичні й аналітичні) форми, а також синтаксичні форми, що відбивають суб'єкт і об'єкт порівняння) структуру, розв'язує низку проблем, зокрема питання систематизації граем цієї категорії та входження грамеми звичайного ступеня і елатива до її парадигми. Питання входження у структуру дієслівної парадигми ступенів порівняння прикметникових форм звичайного (нульового) ступеня порівняння та суперлатива можна

розв'язати через системні зв'язки форм і значень цієї категорії. Звичайний ступінь порівняння (*швидкий, цікавий*) визначають як вихідну форму в системі значень і форм категорії ступенів порівняння прикметників, без якої неможливе творення та категорійне осмислення грамами вищого ступеня порівняння та інших форм і значень цієї категорії. Вищий ступінь порівняння (компаратив) творять на основі форм звичайного ступеня (виняток становлять лише деякі суплетивні форми на зразок *гарний — кращий, поганий — гірший* та інші, які є вивідними з форм звичайного ступеня лише у значеннєвому плані) за допомогою суфіксів *-ш-, -іш-* (синтетичні форми) та часток *більш і менш* (аналітичні форми), напр.: *швидший, цікавіший; більш / менш швидкий, більш / менш цікавий*. Найвищий ступінь порівняння (суперлатив) твориться від усіх форм (синтетичних, аналітичних, суплетивних) за допомогою префікса *най-*, напр.: *найшвидший, найцікавіший, найкращий; найбільш / найменш швидкий* тощо. Аналітичні форми вищого ступеня порівняння, трансформуючись в аналітичні форми найвищого ступеня порівняння, зберігають системний статус аналітичних форм, хоч і творяться не аналітичним, а префіксальним способом. Суплетивні ж форми суперлатива характеризуються суплецією як способом формотворення лише щодо форми звичайного ступеня. Елатив прикметників твориться за допомогою приєднання префіксів *що-* і *як-* до форм найвищого ступеня порівняння, напр.: *якнайшвидший, щонайцікавіший, якнайкращий; якнайбільш / щонайменш швидкий* та ін. Така модель структури категорії, на нашу думку, відбиває її реальний стан у мовній системі, а також пояснює статус грамам звичайного ступеня порівняння прикметників як вихідної грами категорії ступенів порівняння і міри якості загалом (також ступенів якості, суб'єктивної оцінки якості) та елатива. Останній є граменою цієї категорії не лише через формальний статус (форми елатива регулярно творяться зазначеними префіксами від форм суперлатива), а й семантичний (кількість якісної ознаки у процесі порівняння збільшується в цій грамі настільки, що виходить із порівняльного контексту).

Акцентуючи увагу на семантиці парадигматичних відношень, на взаємозв'язку між системою форм і значень у структурі парадигм, класифікації та узагальненні типів різноманітних диспропорцій у системі форм і значень у структурі парадигм частин мови, наша парадигмологічна дескрипція не оминає і формальних класифікацій морфологічних парадигм — типізації словозмінних класів у межах частин мови, відомих як типи відмін (іменників, прикметників, числівників) і дієвідмін (дієслів).

Лінгвістичне відбиття словозміни іменників в українській мові має дві протиставлювані за обсягом охоплення лексичного складу субстантивів моделі. Одна модель — найвужча. Це описова модель, представлена зокрема у «шкільній» граматиці. Суть її полягає у визначенні чотирьох відмін іменників із поділом перших двох відмін на три групи (у кожній відміні) за твердістю-м'якістю. Причому у «шкільній» граматиці констатовано, що інші іменники, які не відповідають описові цих відмін «не належать до жодної відміни». Утім це не відповідає ні мовній дійсності, ні освітнім по-

требам (навіть у межах загальної середньої освіти), оскільки випускники шкіл повинні, на нашу думку, диференціювати не лише змінювані іменники і незмінювані (а вони також становлять окремий словозмінний клас, виділюваний за ознакою незмінюваності), а й іменники, що змінюються, але, не належачи до зазначених чотирьох відмін, мають у своїй парадигматиці закінчення, такі, як у прикметників, або ж поєднують прикметникові та іменникові закінчення чи мають лише підпарадигму форм множини тощо. Незнання цієї інформації (як інформації саме про типи відмін іменників) призводить до помилкового визначення іменників середн. і чол. роду на зразок *майбутнє*, *Котляревський* як іменників II відміни, а жін. роду на зразок *передова*, *нічия* — як іменників I відміни тощо. Протиставлена цій найвужчій моделі — найширша модель, яка налічує 689 типів іменникових парадигм і представлена у ГСУЛМ. У цій моделі враховано не лише флексійні набори парадигм, їхню неповноту у форматі підпарадигм, але й типи морфонологічних явищ в основах, зміни наголошення. Ця модель, яку ще можна розширювати через урахування різних типів лакуарності та диспропорцій парадигм, не підходить для описових граматики, потребуючи узагальнень. Ми обрали шлях зіставлення цих моделей із потрібним, на нашу думку, розширенням описової моделі до восьми відмін автосемантичних (незайменникових) іменників, де, окрім чотирьох базових субстантивних відмін та їхніх підтипів, виділено множинну відміну, ад'єктивну відміну, відміну різновідмінюваних іменників та словозмінний тип незмінюваних іменників (Колесников, Делюсто, 2024).

Традиційна дескрипція словозмінних класів дієслова також має різні щодо деталізації моделі — описову мінімальну (шкільну, де наявна інформація про дві дієвідміни), описову максимальну (вишівську, наукову, де до цієї інформації системно додано відомості про атематичні дієслова, структурні класи дієслів, у класифікації яких співвідноситься інформація про дієвідміну та структурне співвідношення основ інфінітива і теперішнього часу) та модель лексикографічну (відбиту в ГСУЛМ, де представлено 280 типів парадигм). Але й у шкільній моделі, і в більшості наукових описових моделей немає або подано завуальовано важливу інформацію про словозміну дієслова. Це інформація про те, що насправді диференціація формальних типів словозмінної парадигматики дієслова не обмежується поняттям дієвідміни, традиційно розрізняваної діагностичними формами III особи множини (*пиш-уть* — *робл-ять*) та диференційованої іншими формами словозміни часткової парадигми теперішнього часу дієслова (*пиш-емо* — *роб-имо*, *пиш-еш* — *роб-иш*, *пиш-ете* — *роб-ите*, *пиш-е* — *роб-ить*). Окрім цих форм теперішнього (теперішньо-майбутнього) часу, специфіку яких відбиває поняття дієвідміни (і структурних класів дієслів), словозміну дієслова становлять також форми підпарадигми синтетичних форм майбутнього часу (вони співвідносні і для дієслів I дієвідміни, і для дієслів II дієвідміни з I дієвідміною, що зумовлене словозмінними особливостями морфологізованого дієслова *имати*, флексії якого стали маркерами фіналей словозмінних формантів усієї цієї підпарадигми), форми підпарадигм минулого часу

і наказового способу. Саме останні дві підпарадигми важливо додатково диференціювати в інноваційній моделі дескрипції. У цих підпарадигмах дієслова обох дієвідмін диференційовано на два для кожної із цих підпарадигм типи. Деякі форми дієслів як І, так і II дієвідмін у підпарадигмі наказового способу мають флексії у формі II особи однини *-и* (*пиши, роби*) або *-Ø* (*грай, стій*), а у формі I особи множини *-імо (-ім)* (*пишімо, робімо*) або *-мо* (*граймо, стіймо*). Так само дієслова I і II дієвідміни розподіляють на два словозмінні різновиди щодо вияву часткової парадигми минулого часу: один із них — із формантом *-в-Ø* у формі однини чол. роду (*писав, робив*), а другий — із формантом *-Ø-Ø* у цій формі (*допоміг, віз*).

Потрібно додатково деталізувати й опис парадигматики теперішньо-майбутнього часу (за якою дієслова традиційно поділяють на I і II дієвідміни), де атематичні дієслова *дати, їсти, розповісти* становлять специфічну, на нашу думку, III дієвідміну, внутрішньо неоднорідну щодо форм словозміни та їхньої неповноти. Дієслово *бути* — окремий різновид дієвідміни (IV дієвідміна).

У межах дієвідмін також маємо явище різнодієвідмінюваності, коли дієслово належить до різних дієвідмін або різних структурних класів у межах однієї дієвідміни. Дієслово, представлене інфінітивом *сукати* (та похідне від нього *засукати*), наприклад, має паралельні форми, належні до різних дієвідмін. Форми *сукаю, сукаєш, сукає, сукаємо (сукаєм), сукаєте, сукають* належать до I дієвідміни і відповідають II структурному класові, а *сучу, сучиш, сучить, сучимо (сучим), сучите, сучать* відповідають II дієвідміні і XII структурному класові. Паралелізм структурних класів у межах однієї дієвідміни нерідко пов'язаний із різним характером нормативності варіантних класів. Паралелізм II і VII структурних класів дієслів, наприклад, пов'язаний для одних дієслів із пріоритетом як більш нормативних форм II класу [*курликати (курликаю і курличу), мугикати (мугикаю і мугичу), микати (микаю і мичу), метати (метаю і мечу), дихати (дихаю і дишу)*], а для інших — VII класу [*скакати (скачу і скакаю), колисати (колишу і колисаю), плескати (плешу і плескаю), стругати (стружу і стругаю)*].

Різнодієвідмінюваність наявна й стосовно підпарадигм минулого часу та наказового способу. Дієслова *звикнути, змокнути, згіркнути, стихнути, худнути* та інші мають паралельні форми двох словозмінних класів дієслів щодо вияву парадигматики минулого часу: *звик і звикнув, звикла і звикнула, звикло і звикнуло, звикли і звикнули; худ і худнув, худла і худнула, худло і худнуло, худли і худнули* тощо. Окремі дієслова мають паралельні форми всіх грамем підпарадигми наказового способу (*дуй і дми, дуйте і дміть, дуймо і дмімо; смикай і смич, смикайте і смичте, смикаймо і смичмо*), а деякі інші дієслова мають паралельні форми лише II особи однини (*накресл-и і накресль-Ø, перекресл-и і перекресль-Ø, розкресл-и і розкресль-Ø, визнач-и і визнач-Ø, зазнач-и і зазнач-Ø, признач-и і признач-Ø, викінч-и і викінч-Ø, закінч-и і закінч-Ø*).

Самостійним критерієм диференціації словозмінних класів дієслів стали різновиди неповноти дієслівної словозмінної парадигматики. У дієслів

стривати, прощавати, наприклад, наявні лише всі форми наказового способу. У дієслова *могти* немає всіх форм наказового способу. Дієслово *їдати* має лише родо-числові форми минулого часу (*їдав, їдала, їдало, їдали*). Таку ж парадигму має і дієслово *знавати* (*знавав, знавала, знавало, знавали*).

Поєднання, взаємне накладання всіх цих критеріїв стало основою нашої описової класифікації дієслівної словозміни. У ній співвіднесено відомості про дієвідміни дієслова, виділювані за особливостями часткової парадигми теперішньо-майбутнього часу (з урахуванням відомостей про структурні класи дієслів), із двома типами дієвідмінювання за частковою парадигмою наказового способу та двома типами дієвідмінювання за підпарадигмою минулого часу, а також типами неповноти дієслівної парадигматики. Ці описові параметри співвіднесено із 280 кодами дієслівних парадигм, визначеними у ГСУЛМ (Колесников, Делюсто, 2025).

Інноваційна модель опису частиномовної системи української мови — тієї підсистеми мовної структури, яка зв'язує лексику української мови з її граматику, формуючи систему правил уживання словоформ як мовленнєвих репрезентантів слів (лексичних одиниць мовної структури) та морфологічних парадигм (граматичних її одиниць), представлена у статті фрагментарно. Такий опис морфологічної парадигматики визначає закономірності між її типами (формальними та семантичними) і лексичним складом мови, уможливаючи встановлення через ці закономірності частиномовних класів та їхніх підкласів — ЛГР. Ця інноваційна модель не претендує на досконалість чи бездоганність. Навпаки, вона ще потребує перевіряння, доповнень, виправлень та уточнень, урахування критичних зауважень. Звертаючи цією публікацією на неї увагу, закликаємо наукову лінгвістичну спільноту до обговорення проблемних питань, до дискусій. Зокрема, пропонуючи власні терміни для термінологійного позначення деяких грамем категорії стану, відкриваємо простір до наукової полеміки щодо кращої назви, скажімо, назви предикативних форм на *-но*, *-то* як *безособового позастанового предикатива* чи *предикатива безособового стану* тощо. Утім, на нашу думку, попри «живу не ідеальність» ця модель є робочою, такою, що може стати основою для майбутнього моделювання, удосконалення якої має позитивні для лінгвістики перспективи, і ті окремі нові проблемні питання, які постали в процесі нашого дослідження, лише підтверджують це припущення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГК — граматична категорія.

ГСУЛМ — Клименко Н.Ф. (ред.). (2011). *Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

ЛГР — лексико-граматичний розряд.

СДД — спосіб дієслівної дії.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови*. Київ: Пульсари.
- Вихованець І.Р. (2007). Граматика. *Українська мова. Енциклопедія* (с. 113—116). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Грищенко А.П. (ред.). (2002). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Загнітко А.П. (1996). *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія*. Донецьк: ДонДУ.
- Загнітко А.П. (2011). *Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк: ТОВ «ВКФ “БАО”».
- Колесников А.О. (2015). *Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл: СМІЛ.
- Колесников А. (2020). *Парадигмологія української мови: теоретичні питання*. Навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС.
- Колесников А., Делюсто М. (2024). *Парадигмологія української мови: іменник*. Навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС.
- Колесников А., Делюсто М. (2025). *Парадигмологія української мови: дієслово та вербоди*. Навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС.
- Мойсієнко А.К. (ред.). (2013). *Сучасна українська мова. Морфологія*. Київ: Знання.
- Плющ М.Я. (ред.). (2009). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Kuryłowicz J. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique. (Contribution a la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, XXXVII, 79—92.

Статтю отримано 05.04.2026

Статтю схвалено 26.05.2026

Статтю опубліковано 06.07.2026

REFERENCES

- Hryshchenko, A.P. (Ed.). (2002). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Kolesnykov, A.O. (2015). *Morphology of Ukrainian South Bessarabian dialects: genesis and dynamics*. Izmail: SMYL (in Ukrainian).
- Kolesnykov, A. (2020). *Paradigmology of the Ukrainian language: theoretical issues*. Study guide. Izmail: IRBIS (in Ukrainian).
- Kolesnykov, A., & Deliusto, M. (2024). *Paradigmology of the Ukrainian language: noun*. Study guide. Izmail: IRBIS (in Ukrainian).
- Kolesnykov, A., & Deliusto, M. (2025). *Paradigmology of the Ukrainian language: verb and verbid*. Study guide. Izmail: IRBIS (in Ukrainian).
- Kuryłowicz, J. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique. (Contribution a la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, XXXVII, 79—92 (in French).
- Moisiienko, A.K. (Ed.). (2013). *Modern Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
- Pliushch, M.Ya. (Ed.). (2009). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic and grammatical aspect*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language: academic grammar of the Ukrainian language*. Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (2007). Grammar. *The Ukrainian language. Encyclopedia* (pp. 113–116). Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., & Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of the modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Zahnitko, A.P. (1996). *Theoretical grammar of the modern Ukrainian language. Morphology*. Donetsk: DonDU (in Ukrainian).
- Zahnitko, A.P. (2011). *Theoretical grammar of the modern Ukrainian language. Morphology. Syntax*. Donetsk: TOV “VKF “BAO” (in Ukrainian).

Received 05.04.2026

Revised 26.05.2026

Accepted 06.07.2026

Andrii Kolesnykov, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head of Department of the Ukrainian Language and Literature
Izmail State University of Humanities
12 Ripyn St., Izmail 68600, Ukraine
E-mail: akolesnykov2015@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8365-7598>

Maryna Deliusto, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor,
Associate Professor of Department of the Ukrainian Language and Literature
Izmail State University of Humanities
12 Ripyn St., Izmail 68600, Ukraine
E-mail: mdelyusto@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

INNOVATIVE PARADIGMATIC DESCRIPTION OF THE PART-LANGUAGE SYSTEM OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

This article presents an innovative description of the inflectional system of the modern Ukrainian language through an exposition of the concept of a paradigmatic approach to morphological word classes in general, as well as through specific examples of such a description, in which, according to the author, certain complex problems of Ukrainian grammar have been successfully resolved. The series of textbooks, co-authored by the author of this article, is innovative primarily because the object of description chosen is not the word, as was done previously, but the paradigm. It is the morphological paradigm, in the author's view, that serves as the generalizing linguistic unit (with respect to linear units — word forms), whose classificatory characteristics at the morphological level allow for an objective description of parts of speech. However, the authors examine the paradigm not from a formal perspective (focusing primarily on the system of forms), but from a functional-semantic one (focusing on the interaction between the system of forms and the system of meanings within the structure of paradigms). The patterns of such interaction, the imbalances within this system, and the interaction of paradigms at different levels of linguistic structure become distinct objects of observation, which, in turn, form the basis for the classification of morphological classes. Certain fragments of the presented description (interpretations of some formants of grammatical categories, the structure of categories) serve as arguments proving the validity of this descriptive model and can also be taken into account in traditional descriptions, particularly in Ukrainian orthography.

Keywords: *morphological paradigm, paradigmatics, morphology, grammar, language structure, grammatical category, parts of speech.*